
Павел Абрамовіч

...паказваць новыя шляхі —
у жыцці і мастацтве...

У пошуках свайго чытача

Пісьменьніцкая крытыка Беларусі XIX стагоддзя

Многія беларускія пісьменьнікі XX ст. рэгулярна выступалі ў перыядычных выданнях у якасці літаратурных крытыкаў і літаратуразнаўцаў. Гэтая традыцыя бярэ пачатак у сярэдзіне — другой палове XIX ст., калі ў Беларусі актывізаваўся літаратурна-грамадскі рух, склалася кола прафесійных літаратараў, якія актыўна супрацоўнічалі з выдаўцамі, галоўнымі рэдактарамі руска- і польскамоўных газетаў і часопісаў.

Як вядома, у 1795 годзе адбыўся апошні, трэці падзел Рэчы Паспалітай, у выніку чаго Беларусь была канчаткова далучаная да Расейскай імперыі (пры гэтым ушлыў Польшчы на

Пад пісьменьніцкай крытыкай мы разумеем літаратурна-мастацкую крытыку, створаную літаратарамі — празаікамі, паэтамі, драматургамі. У дадзеным артыкуле разглядаецца літаратурная крытыка беларуска-польскіх пісьменьнікаў і паэтаў XIX ст., зьмешчаная ў перыядычных выданнях. — *Тут і далей заўв. аўт.*

заходнія беларускія землі застаўся вельмі моцным). Адным з эфектыўных сродкаў кантролю над тутэйшай сацыяльна-культурнай прасторай стала цензура, якую абавязкова праходзілі і нешматлікія рэцэнзіі, нарысы, артыкулы тагачасных беларускіх пісьменьнікаў-крытыкаў, зьмешчаныя ў перыёдыцы¹.

З-за адсутнасці нацыянальных прафесійных кадраў, абумоўленай тым, што Беларусь ня мела палітычнай і эканамічнай свабоды, большасць літаратуразнаўчых і літаратурна-крытычных матэрыялаў аб айчынных літаратурных творах у XIX ст. выходзіла з-пад пяра замежных спецыялістаў. Напрыклад, польскіх: маем на ўвазе артыкул пра творчасць Яна Баршчэўскага крытыка і пісьменьніка, аўтара 4-томнай “Літаратуры і крытыкі” Міхала Грабоўскага (1804—1865); артыкул-некралог “Ян Баршчэўскі” (1851) літаратуразнаўцы і рэдактара газеты “Дзёньнік варшаўскі” Юльяна Барташэвіча (1821—1870); артыкул “Паэзія Яна Неслухоўскага” (1899) крытыка і гісторыка літаратуры Аўрэлія Драгашэўскага (1863—1943); артыкул “Паэзія Яна Неслухоўскага” (1899) літаратуразнаўцы, прафесара Ягелонскага ўніверсітэту, аўтара “Гісторыі літаратуры незалежнай Польшчы” Ігната Хржаноўскага (1866—1940).

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, менавіта ў гэтым стагоддзі закладваўся фундамент айчынай пісьменьніцкай крытыкі. У ліку крытыкаў-“першапраходцаў” найперш трэба назваць прозьвішчы беларуска-польскіх літаратараў Рамуальда Падбярэскага (1812—1856), аўтара першага нарыса беларускай літаратуры “Беларусь і Ян Баршчэўскі” (1844), і Уладзіслава Сыракомлі (псеўданім Людвіка Кандратовіча, 1823—1862), які прысьвяціў творчасці Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1807—1884) тры рэцэнзіі ў “Газете варшаўскай” (№ 184 і 244 за 1855 г. і № 16 за 1857 г.) і артыкул у газете “Кур’ер віленскі” (№ 19 і 20 за 1861 г.). Польскамоўная крытыка названых літаратараў заслугоўвае ўвагі, бо, зьяўляючыся своеасаблівым “пунктам адліку”, закладвае традыцыю, якую разьвівалі нацыянальныя пісьменьнікі-крытыкі XX ст. У чым заключалася сутнасць гэтай традыцыі.

У першай палове нарысу Р. Падбярэскага ўтрымліваюцца цікавыя біяграфічныя звесткі аб літаратарах Беларусі першай паловы XIX ст., а таксама непрадзятая, ёмістая ацэнкі мастацкіх тэкстаў і творчасці пісьменьнікаў у цэлым. Ад мастакоў слова крытык патрабуе арыгінальнага таленту і выказвання “народнага духу”. З горыччу кажа Р. Падбярэскі пра беларускіх літаратараў мінулых эпохаў, “няздольных прыхільнікаў вялікіх узораў класіцызму”, як называе ён іх, якія, на думку крытыка, “драбнеючы ў пераймальніцтве, не разьвівалі ўласнага духу, ня ткалі канвы з саміх сябе, а сьлепа трымаючыся славытых узораў, ніколі не выказвалі народнага духу, бо самі яго ня мелі і не разумелі. У іх творах не адлюстроўвалася ані мясцовасць, ані дух краю”². З гэтымі крытэрыямі ацэнкі крытык падыходзіць да творчасці Я. Аношкі, Ф. Рысінскага, Т. Лады-Заблоцкага і іншых, шукаючы адказ на пытаньне, як творы гэтых аўтараў “судакранаюцца з поўнай паэтычных вымыслаў і фантазій Беларусью”.

Што тычыцца другой паловы нарыса, то тут Р. Падбярэскі мастацкімі і публіцыстычнымі сродкамі стварае партрэт Яна Баршчэўскага, аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, паэта, празаіка, выдаўца, аўтара кнігі “Шляхціц Завальня, альбо Беларусь у фантастычных апавяданьнях”. Гонар Р. Падбярэскаму як літаратурнаму крытыку робіць тое, што ён не аддзяляе біяграфію Я. Баршчэўскага ад ягонай творчасці, але пераканаўча, аргументавана паказвае іх узаемасувязь; асабістае знаёмства крытыка з аўтарам “Шляхціца Завальні” дазваляе яму забяспечыць

¹ Так, калі Францішак Багушэвіч перадаў рукапіс свайго зборніка “Беларускія апавяданьні Бурачка” непасрэдна ў Віленскую губернскую друкарню, Галоўнае ўпраўленьне па справах друку забараніла яго друкаваць. Такі ж сумны лёс напаткаў і зборнік паэзіі Ф. Багушэвіча “Дудачка беларуская”. З 1899 г. гэтыя рукапісы лічацца страчанымі.

² Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі// Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях. — Мн.: Маст. літ., 1990. — С. 332–333.

чыць строгаю дакументальнасць нарысу, насыціць яго дэталімі: “Свае рукапісы, або, як ён сам называе, раптуркі, пісанья старадаўнім почыркам, ён вечна носіць з сабою ў шапцы, побач з табакеркай”¹.

Грунтоўны аналіз, зроблены крытыкам, дазваляе яму назваць Я. Баршчэўскага “сапраўды народным беларускім пісьменьнікам”, цэнтральнай постацьцю тагачаснай беларускай літаратуры. Зазначым, што нарыс Р. Падбярэскага, апублікаваны ў падэнзурным друку, у час, калі ў афіцыйных паперах з указам Сенату ад 18.07.1840 забаранялася ўжываць саму назву “Беларусь”, тым ня менш утрымлівае азначэнні “беларускі”, “нацыянальны”. Гэта сведчыць пра цвёрдую грамадзянскую пазіцыю пісьменьніка-крытыка, яго жаданьне крытычна аднёваць і публічна абмяркоўваць менавіта беларускі літаратурны працэс.

“У апавяданьнях Баршчэўскага я бачу першае праяўленьне духу беларускага простага народу...”, — піша ў заключэньні нарысу крытык². Выкарыстаньне першай асобы ў дадзеным выпадку павінна было яшчэ раз падкрэсьліць важнасьць думкі, закладзенай у эпіграфе да “Беларусі і Яна Баршчэўскага”: “Што ж траціць на тым грамадства, калі кожны прамаўляе так, як адчувае, як перакананы? [...] Ці не шляхетней, каб крытык выказваў уласныя думкі, а не гаварыў тое, у што сам ня верыць?..”. Гэтыя словы Р. Падбярэскага ўзяў з артыкула польскага пісьменьніка і перакладчыка Ігната Галавінскага “Пра крытыку”. Відавочна, аўтар агляду “Беларусь і Ян Баршчэўскі” падзяляў меркаваньне аб тым, што літаратурны крытык у сваёй дзейнасьці мусіць быць шчырым, сумленным.

Цяпер пра рэцэнзіі У. Сыракомлі, прысьвечаныя драматургіі В. Дуніна-Марцінкевіча. Крытык ставіць у заслугу літаратару тое, што ён “...выдатна знаёмы са складам і найтанчэйшымі адценьнямі крывіцкай (беларускай. — П.А.) мовы, першы адважыўся ствараць вялікія творы на нашай народнай гаворцы”³. “Адважыўся” — правільна падабранае слова: у тыя часы, каб ствараць пазэію і драматургію па-беларуску, сапраўды была патрэбная мужнасьць, бо царызм мог адказаць рэпрэсіямі, а кансерватыўныя выдаўцы і рэдактары перыядычных выданьняў — адмоваю ў супрацоўніцтве. Цудоўна, што крытык усведамляў дадзены факт і казаў аб ім у сваёй рэцэнзіі: тым самым стан беларускай мовы і літаратуры разглядаўся ў цеснай сувязі з канкрэтнымі сацыяльна-палітычнымі абставінамі, у кантэксце часу. У. Сыракомля настойліва і паслядоўна ўводзіў у сьведомасьць чытацкай аўдыторыі новыя катэгорыі, вучыў яе разумець і паважаць роднае слова. (У іншым крытычным матэрыяле ён знарок падкрэсьлівае: творы В. Дуніна-Марцінкевіча “пісанья на беларускай мове, на мове нашага простага народу”⁴.)

Крытыцы У. Сыракомлі ўласьціва глыбіня аналізу: “Пан Марцінкевіч мае цудоўны дар вобразна маляваць народ [...] Па-майстэрску паказаны яго звычаі, прымаўкі, склад думак, калі паэт заглядае ў сэрца герояў, ёсьць у яго малюнках і жыцьцё, і праўда. Але ў “Гапоне” няма той наіўнай сентыментальнасьці, якая нас бянтэжыла ў “Вечарніцах” таго ж аўтара. Сцэны праўдзіва ўзятыя з жыцьця, але некаторым з іх не хапае эстэтычнага погляду мастака, які іх апаэтызаваў бы...”⁵. Акрамя іншага, тут відавочны ўменьне крытыка разглядаць творчасьць літаратара ў руху, разьвіцьці (супастаўленьне мастацкіх вартасьцяў вершаванай аповесьці “Вечарніцы” і паэмы “Гапон”), акцэнт на эстэтычным. Занадта падрабязны пераказ сюжэтаў твораў В. Дуніна-Марцінкевіча ў рэцэнзіях У. Сыракомлі неабходна расцэньваць,

¹ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі// Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях. — Мн.: Маст. літ., 1990. — С. 332–333.

² Там жа. С. 357.

³ Александровіч В. С., Александровіч С. Х. Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст. Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. — Мн.: БДУ, 1978. — С. 61.

⁴ Там жа. С. 67.

⁵ Там жа. С. 64–65.

на наш погляд, як жаданьне крытыка пазнаёміць чытачоў варшаўскай газеты з фэбулай гэтых твораў, якія выдаваліся і ішлі на тэатральнай сцэне ў губернскім Менску.

У Сыракомля ўважліва ставіўся да афармленьня кніг В. Дуніна-Марцінкевіча, крытыкаваў сапсаваныя друкарамі малюнкi да “Гапона”, справядліва сьцьвярджаючы, што такія ілюстрацыі абражаюць мастакоў і негатыўна ўплываюць на чытацкае ўспрыняцьце мастацкага тэксту.

Неабходна адзначыць, што і Р. Падбярэскі, і У. Сыракомля ў сваіх крытычных матэрыялах прадэманстравалі разуменьне складанай узаемасувязі паміж разьвіцьцём літаратуры і жыцьцём грамадства. Праз аналіз літаратурных твораў яны сьмела выходзілі на канфлікты эпохі, выказваючы свой пункт гледжаньня па тым ці іншым сацыяльна-культурным пытаньні і прапаноўваючы ўласны спосаб яго вырашэньня. Прыкладам, Р. Падбярэскі меў усе падставы папракаць беларускіх пісьменьнікаў тым, што менавіта “...іх нядбаласьць зьяўляецца прычынай, што Беларусь у іншых правінцыях або ў чужых газетах лічыцца краем глухім, цёмным [...] Пішуць класічныя паэмы, альбомныя вершыкі, нейкія драмы-монстры, а ня ведаюць зямлі, што іх нарадзіла, і народу, сярод якога ўзгадаваліся!”¹. З гэтага і іншых меркаваньняў крытыка, выказаныя у нарысе “Беларусь і Ян Баршчэўскі”, бачна, што літаратуру ён расцэнваў як форму нацыянальнага быцьця. З разважаньняў Р. Падбярэскага вынікае, што пісьменьнікі павінны ня толькі прадудыраваць высакаякасныя мастацкія тэксты, але і выконваць грамадзянскі абавязак, у прыватнасьці, належным чынам рэпрэзэнтаваць беларускі народ і нацыянальнае мастацтва ў еўрапейскім сьвеце.

Таксама ў сваім нарысе Р. Падбярэскі выступіў у падтрымку пісьменьніка і публіцыста з Віцебшчыны Казіміра Буйніцкага. Апошні выданьнем альманаху “Rubon” (“Дзвіна”), як зазначае крытык, жадаў надаць імпульс культурнаму жыцьцю краю, “абудзіць думку, што заснула, прыцягнуць моладзь да пяра і кніжкі, а пішучых — да рэчаў свойскіх, хатніх...”². Абурэньне аўтара “Беларусі і Яна Баршчэўскага” выклікае тая акалічнасьць, што грамадскасьць, у тым ліку “блізарукая” (па выразе Р. Падбярэскага) крытыка, не ацаніла належным чынам імкненьне К. Буйніцкага ажывіць літаратуру, актывізаваць літаратурны працэс. Як бачна, крытык выдатна разумее сутнасьць сваіх прафэсійных абавязкаў. Таксама Р. Падбярэскі прадэманстравваў глыбокія веды ў галіне гісторыі літаратуры, неабходныя кожнаму літаратурнаму крытыку. “...Здрааюцца эпохі, — разважае ён у пачатку нарысу, — калі кніжкі зьяўляюцца толькі самым слабым адлюстраваньнем грамадскай думкі. Гісторыя захавала не адзін успамін пра гэта”³. Крытык разумее, што гістарычны працэс можа вызначаць характар літаратуры, і імкнуўся абгрунтаваць свой тэзіс пра ўплыў эпохі на мастацтва.

Што тычыцца У. Сыракомлі, то па вялікім рахунку павінны быць ацэненыя сьняньня толькі тры ягоныя рэцэнзіі на драматургічныя творы В. Дуніна-Марцінкевіча, але і артыкул, зьмешчаны ў той жа “Газеце варшаўскай” (№ 16, 1857), пабудаваны ў форме пытаньняў і адказаў апаненту — польскаму публіцысту, члену Сената Каралеўства Польскага Францішку Скібіцкаму. У артыкуле паэт адстойвае права беларускай мовы на існаваньне і разьвіцьцё, гаворыць пра яе лексічнае багацьце, акцэнтнае ўвагу на здабытках беларускай літаратуры і інш. Форма для артыкулу падабраная вельмі ўдала: яна дазваляе крытыку адразу перайсьці да сутнасьці праблемы, прадметна адказаць апаненту, тэзісна сфармуляваць сваё бачаньне “беларускага” ў тагачасных палітыка-эканамічных і сацыяльна-культурных варунках, выкарыстоўваючы рэсурсы газеты. Моцны публіцыстычны пачатак, імкненьне казаць прама і адкрыта, “па-журналісцку”, аб праблемах у грамадстве і літаратуры (“...)

¹ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі// Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях. — Мн.: Маст. літ., 1990. — С. 343.

² Там жа. С. 340.

³ Там жа. С. 331.

удасканаленне якой-небудзь мовы ня можа быць справай аднаго або некалькіх геніяў, а павінна быць справай усёй грамадскасці, якая гэтую патрэбу адчуе...¹⁾ — бясспрэчны плюс памянёнага артыкулу, сьведчаньне сталасьці У. Сыракомлі як крытыка і ягонага журналісцкага майстэрства.

Як бачна, у XIX ст. у Беларусі ўжо існавала высокапрафесійная пісьменьніцкая крытыка, якая дэманстравала глыбіню аналізу літаратурных твораў, рашуча выходзіла на праблемы і канфлікты сучаснасці, была цікавым суразмоўцам і чытача, і пісьменьніка. Са старонак перыядычных выданняў яна падтрымлівала пісьменьнікаў, паэтаў і драматургаў у іх імкненьні ствараць нацыянальную “па духу і форме” (выраз Р. Падбярэскага) літаратуру, разьвіваць пры дапамозе мастацкага слова самасьвядомасьць і эстэтычны густ чытачоў, наогул садзейнічаць хутэйшаму фармаваньню беларускага грамадства. Пісьменьніцкая крытыка, адзначым, сьвядома ўскладала на сябе шырокія грамадскія абавязкі. Так, Р. Падбярэскі адразу пасяля прыбыцьця ў траўні 1841 г. у Пецярбург наладзіў цесныя кантакты шмат з якімі сталічнымі літаратарамі. Асабліва цёплыя, сяброўскія стасункі склаліся ў яго з гуртком беларускіх інтэлігентаў, сярод якіх быў і аўтар “Шляхціца Завальні”, — іх ён актыўна заахочваў да творчасьці ў рэчышчы нацыянальнай літаратуры і друкаваньня ў перыядычных выданнях. Сучасныя беларускія дасьледчыкі адзначаюць плённасьць уплыву Р. Падбярэскага на фармаваньне творчай асобы Я. Баршчэўскага².

Вітаньне таленавітых літаратурна-мастацкіх твораў, якія былі б “суладнымі, поўнымі простанароднай праўды і самага сапраўднага жыцьця” (словы У. Сыракомлі), патрабаваньне ад мастака “тыповых постацяў, карцінаў у масах” (Р. Падбярэскі) і майстэрства “падслухаць біцьцё народнага сэрца” (У. Сыракомля), уважлівае стаўленьне да эстэтычнага складніку літаратуры, імкненьне зрабіць больш насычаным і дынамічным літаратурна-грамадскае жыцьцё, а таксама абарона “беларускай прасторы” з лепшага боку характарызуюць тагачасную беларуска-польскую пісьменьніцкую крытыку XIX ст., сьведчаць пра яе прафесіяналізм.

Р. Падбярэскі і У. Сыракомля ўлічвалі абставіны часу, правільна вызначалі характар і ступень уплыву грамадска-палітычных абставінаў на літаратуру. Пісьменьніцкая крытыка ўсьведамляла важнасьць сацыяльнай функцыі мастацтва, яго педагогічную ролю. Непасрэдны, так бы мовіць, “заказ” часу заключаўся ў тым, што ў варунках адсутнасці беларускіх палітычных і эканамічных элітаў і спыненьня дзейнасці нацыянальных культурна-адукацыйных цэнтраў (прыкладам, у 1821 г. царскія ўлады зачынілі Полацкую езуіцкую акадэмію, у 1831 г. — Віленскі ўніверсітэт, а ў 1864-м — Горы-Горацкі земляробчы інстытут) менавіта мастацтва слова ў сукупнасці з літаратурна-мастацкай крытыкай і літаратуразнаўствам па сутнасці павінна было выконваць функцыі гэтых цэнтраў. Па перакананьні беларуска-польскіх пісьменьнікаў-крытыкаў XIX ст., літаратура заклікана дабратворна ўплываць на грамадства, таму мастакі слова, на думку У. Сыракомлі, не павінны “стамляцца ў сваім высакародным намаганні выходзіць народ”³.

Такім чынам закладваліся традыцыі беларускай пісьменьніцкай крытыкі, пераемнікамі якой у пачатку мінулага стагоддзя сталі літаратары-“нашаніўцы”, безумоўна, знаёмыя з лепшымі ўзорамі беларуска-польскай літаратурнай крытыкі XIX ст. Як і іх папярэднікі, яны плённа выкарыстоўвалі рэсурс перыядычных выданняў дзеля дасягненьня сваіх мэтаў.

¹ Александровіч В. С., Александровіч С. Х. Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст. Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. — Мн.: БДУ, 1978. — С. 68.

² Баршчэўскі Я. Выбраныя творы. — Мн.: Беларускі кнігазбор, 1998. — С. 16.

³ Александровіч В. С., Александровіч С. Х. Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст. Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. — Мн.: БДУ, 1978. — С. 71.